

عاشورا در آیینی «خلاصة الاقوال» (ارزیابی گزارش‌های عاشورایی)

حمید شاهدادی^۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۸/۲۹ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵
(DOI): 10.22034/shistu.2025.2046131.2492

چکیده

آثار رجالی به‌مثابه‌ی یکی از معتبرترین منابع شناسایی اصحاب اهل‌بیت (ع)، همواره جایگاه مهمی در مطالعات تاریخی و حدیثی داشته‌اند. علمای علم رجال با بهره‌گیری از اصول و مبانی خاص، به شناسایی و ارزیابی دقیق روایان و شخصیت‌های تاریخی می‌پردازند. یکی از موضوعات مهم مطرح‌شده در این منابع، گزارش‌های مرتبط با واقعه‌ی عاشوراست. در این زمینه، کتاب «خلاصة الاقوال»، اثر ابومنصور حسن بن یوسف حلی (۷۲۶ق)، به‌عنوان یکی از متون متأخر رجالی شیعه، دربردارنده‌ی مجموعه‌ای از اخبار عاشورایی است که تا کنون کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. ارزیابی این گزارش‌ها می‌تواند در فهم بهتر منابع عاشورایی و اعتبارسنجی آنها نقش مؤثری ایفا کند. پژوهش حاضر با روش «توصیفی - تحلیلی» و بهره‌گیری از شیوه‌ی کتابخانه‌ای به بررسی میزان اعتبار گزارش‌های عاشورایی موجود در کتاب مزبور پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشانی می‌دهند که این کتاب دربردارنده‌ی ده گزارش مرتبط با اشخاص حاضر در کربلاست که از این میان، هشت گزارش با منابع کهن مطابقت داشته و دو گزارش دیگر نیازمند نقد و بررسی دقیق‌تری هستند.

کلیدواژه‌ها: خلاصة الاقوال، کتب رجالی، گزارش‌های عاشورایی، اعتبارسنجی روایات، علامه حلی.

۱. استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب قم / hamid2545h@gmail.com

مقدمه

در بررسی تاریخ صدر اسلام، واقعه‌ی عاشورا به مثابه‌ی نقطه‌ی عطفی در تحولات جامعه‌ی اسلامی، دارای اهمیت کلیدی و بی‌مانندی برخوردار است. این رخداد نه تنها بر ابعاد فردی، بلکه بر عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جوامع اسلامی تأثیرگذار بوده و در هر دوره‌ی تاریخی مطمح نظر متفکران و مفسران قرار گرفته است. از این رو، منابع تاریخی و متون مرتبط همواره در تلاش بوده‌اند تا با بررسی ابعاد این واقعه، درک عمیق‌تری از آن ارائه دهند و تبیین‌گر پیامدهای آن باشند.

در میان این منابع، کتب رجالی جایگاه ویژه‌ای دارند. این آثار با تمرکز بر تحلیل و معرفی شخصیت‌ها و راویان احادیث، در مواردی به اصحاب و دشمنان امام حسین علیه السلام نیز اشاره کرده و از این رهگذر، اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی این واقعه فراهم آورده‌اند.

یکی از منابع رجالی متأخر در حوزه‌ی مطالعات عاشورا، کتاب خلاصه‌الاقوال، اثر ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۷۲۶ق) است. این کتاب به‌عنوان یکی از متون معتبر رجالی شیعه، به معرفی شخصیت‌هایی پرداخته که با واقعه‌ی عاشورا ارتباط مستقیم داشته‌اند.

پژوهش حاضر به گونه‌شناسی و بررسی گزارش‌های عاشورایی موجود در کتاب خلاصه‌الاقوال اختصاص یافته است. واقعه‌ی عاشورا به منزله‌ی محوری در تاریخ اسلام، نقش گسترده‌ای در شکل‌گیری پیامدهای دینی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در جوامع اسلامی ایفا کرده است. از این رو، بررسی دقیق گزارش‌های مرتبط با آن می‌تواند در ارتقای فهم تاریخی و تحلیلی ما از این رخداد و شخصیت‌های آن مؤثر باشد.

علامه حلی در نگارش خلاصه‌الاقوال، در بسیاری از موارد، از منابع رجالی متقدم، همچون رجال النجاشی و رجال الطوسی بهره گرفته است. وی در این کتاب، ده گزارش مرتبط با واقعه‌ی عاشورا نقل کرده است که در ادامه، تحلیل و ارزیابی خواهند شد.

پیشینه

در بررسی پیشینه‌ی موضوع این مقاله، روشن شد که تا کنون پژوهش مستقلی به صورت خاص به گزارش‌های عاشورایی در کتاب خلاصه الاقوال اشاره نکرده است. با این حال، مطالعات عام‌تری درباره‌ی این اثر صورت گرفته که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

- پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد با عنوان «اندیشه‌های رجالی علامه حلی با تکیه بر دو کتاب خلاصه الاقوال و ایضاح الإشتباه»، تألیف قربانعلی باقری، تدوین‌شده در سال ۱۳۹۱ در دانشکده‌ی علوم حدیث؛ این پژوهش به بررسی روش‌ها و معیارهای علامه حلی در نقد روایان احادیث پرداخته است و تأکید دارد که وی به سبب موقعیت زمانی و تألیفات متعدد در حوزه‌ی فقه و رجال، تأثیر بسزایی در دوره‌های پس از خود داشته است. در این پایان‌نامه، دو کتاب مهم مرحوم علامه، یعنی خلاصه الاقوال و ایضاح الاشتباه به‌طور عام تحلیل شده و روش‌شناسی او در علم رجال بررسی گردیده است. با این حال، همان‌گونه که در متن مقاله نیز آمده، این پژوهش معطوف به گزارش‌های عاشورایی نبوده و صرفاً به مباحث رجالی عمومی پرداخته است.

- مقاله‌ای با عنوان «اثرگذاری مؤلفه‌ی مذهب راویان در جرح و تعدیل خلاصه الاقوال»، نوشته‌ی فاطمه ژیان، منتشر شده در نشریه‌ی آموزه‌های حدیثی، سال ۱۳۹۷ در شماره ۴، دوره‌ی ۲، فصل پاییز و زمستان؛ این مقاله به ارزیابی تأثیر مذهب راویان بر جرح و تعدیل آنان در کتاب خلاصه الاقوال پرداخته و کوشیده است معیارهای علامه حلی در ارتباط با مذهب راویان را تحلیل کند. با این حال، مشابه پایان‌نامه‌ی پیش‌گفته، این مقاله نیز هیچ توجه خاصی به موضوع گزارش‌های عاشورایی نکرده است.

- آثار رجالی مانند معجم رجال الحدیث، اثر مرحوم آیت‌الله خوئی و قاموس الرجال تستری نیز در بخش‌هایی به برخی گزارش‌های رجالی علامه حلی پرداخته و نظرات ایشان را در موضوعات مختلف نقد و بررسی کرده‌اند. اما در این آثار نیز توجه خاص و مستقیمی به گزارش‌های مرتبط با وقایع عاشورا مشاهده نمی‌شود.

بررسی منابع فوق نشان می‌دهد که پژوهش‌های مرتبط با آثار رجالی علامه حلی تاکنون عمدتاً معطوف به بررسی روش‌شناسی عمومی او در جرح و تعدیل و ارزیابی روایان

احادیث بوده‌اند. با این حال، نسبت به موضوع خاص گزارش‌های عاشورایی، پژوهشی مستقیم صورت نگرفته است. این خلأ پژوهشی اهمیت تحقیق حاضر را در ارائه‌ی تحلیلی متمرکز بر گزارش‌های عاشورایی و جایگاه آنها در آثار علامه حلی برجسته می‌سازد.

هدف اصلی این پژوهش بررسی و ارزیابی دقیق گزارش‌های عاشورایی در کتاب خلاصه الاقوال است. در این زمینه، ابتدا نگارنده‌ی کتاب معرفی شده و سپس نقد گزارش‌های مرتبط با واقعه‌ی عاشورا مد نظر قرار گرفته است. این تحقیق تلاش دارد با تحلیل این گزارش‌ها، به درکی نزدیک‌تر از واقعیت این رخداد مهم تاریخی دست یابد، شخصیت‌های مرتبط با عاشورا را بهتر بشناساند، و با تبیین ابعاد ناشناخته یا کمتر شناخته‌شده‌ی این واقعه، افق‌هایی نو برای مطالعات عمیق‌تر و دقیق‌تر در این زمینه بگشاید.

۱. معرفی نویسنده

ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر حلی، مشهور به «علامه حلی»، یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های علمی و فقهی شیعه در قرن هشتم هجری (۶۴۸ - ۷۲۶ق) به‌شمار می‌آید. وی از بزرگان عصر خود بود و در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی، از جمله فقه، اصول، کلام، منطق، و به‌ویژه علم رجال، آثار متعددی از خود برجای گذاشت که هر یک نشان‌دهنده‌ی عمق علمی و دقت نظر اوست.

علامه حلی در علم رجال، از پیشگامان و صاحب‌نظران برجسته محسوب می‌شود و سه اثر مهم در این زمینه تألیف کرده است: خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال؛ کشف المقال فی معرفة المقال؛ و ایضاح الاشتباه.

در پژوهش حاضر، تمرکز ویژه بر کتاب خلاصه الاقوال است؛ اثری که در میان منابع رجالی متأخر شیعه، جایگاه خاصی دارد و مطالعه‌ی دقیق آن نشان‌دهنده‌ی اهمیت و اعتبار آن در میان علمای رجال است.

علامه حلی در این کتاب، مطالب رجالی خود را در دو بخش اصلی سامان داده است: در بخش نخست، روایانی را معرفی کرده است که به اعتقاد او قابل اعتماد بوده و روایات آنها دارای مرجح برای پذیرش است.

در بخش دوم، به روایانی اشاره کرده که درباره‌ی آنها توقف کرده یا روایت آنها را به سبب ضعف سند یا مجهول بودن روای، غیرقابل اعتماد دانسته است.

وی نام روایان را بر اساس حروف الفبا تنظیم کرده و برای هر نام، باب مستقلی در نظر گرفته است. این شیوه‌ی تنظیم، مراجعه و مطالعه‌ی کتاب را برای پژوهشگران آسان‌تر کرده و امکان تمییز میان روایانی با نام‌های مشابه را فراهم ساخته است.

در نهایت، باید یادآور شد که خلاصه الاقوال به‌عنوان یک منبع متأخر، همواره محل استناد علم‌پژوهان قرار گرفته و در مطالعات رجالی و بررسی اعتبار روایات، مرجعی معتبر و سودمند به‌شمار می‌رود.

۲. گونه‌شناسی گزارش‌های عاشورایی «خلاصه الاقوال»

کتاب خلاصه الاقوال از جمله آثار رجالی متأخر شیعه است که زمینه‌هایی از مطالعات عاشورا در آن قابل شناسایی است. با وجود آنکه این اثر ارزشمند در مجموع، ۱۵۲ شخصیت را بررسی کرده، حجم بسیار اندکی از آن به گزارش‌های مرتبط با واقعه‌ی عاشورا اختصاص یافته است. بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، تنها ده گزارش عاشورایی در این کتاب ثبت شده که در برخی موارد، علامه حلی آنها را به صورت محتوایی ارزیابی کرده است.

در تحلیل گونه‌شناسی این گزارش‌ها، روشن می‌شود که علامه حلی صرفاً به بیان همین ده گزارش بسنده کرده و در اغلب آنها، تمرکز اصلی بر موضوع شهادت افراد مشارالیه بوده است. برای نمونه، در گزارش مربوط به عامر بن مسلم، علامه به‌صراحت، وضعیت مجهول او را یادآور شده است.

در مواردی دیگر، مانند گزارش عبدالله بن یقطر، توجه خاصی به نحوه‌ی نگارش و اعراب‌گذاری واژه‌ها نشان داده است. همچنین در ذیل نام حبیب بن مظاهر نیز نکاتی صرفاً زبانی و نحوی مطرح کرده است.

بررسی کلی این گزارش‌ها نشان می‌دهد که علامه حلی در خلاصه الاقوال به گونه‌های خاص یا طبقه‌بندی تحلیلی گزارش‌های عاشورایی نپرداخته و بیشتر بر ضبط دقیق اسامی،

وضعیت رجالی شخصیت‌ها و اشاره‌ی مختصر به شهادت آنان تمرکز داشته است. این رویکرد نشانگر آن است که وی واقعه‌ی عاشورا را در قالب تاریخ نقلی و در چارچوب سنت رجالی مد نظر قرار داده، نه به‌مثابه‌ی موضوعی تحلیلی یا تفصیلی.

شایان توجه است که در این اثر، اهتمامی برای تحلیل عمیق یا بازخوانی تاریخی واقعه‌ی عاشورا صورت نگرفته و گزارش‌ها عمدتاً در قالب نقل روایت‌های محدود و بدون بسط تاریخی ارائه شده‌اند. این ویژگی ضمن آنکه ارزش رجالی اثر را حفظ می‌کند، نشان‌دهنده‌ی محدودیت‌های آن در حوزه‌ی مطالعات عاشورایی نیز هست.

۳. گزارش‌های عاشورایی در «خلاصة الاقوال»

از مجموع ۱/۱۵۲ راوی معرفی شده در کتاب «خلاصة الاقوال»، تنها ده نمونه مختص شخصیت‌های مرتبط با واقعه‌ی عاشورا است. این گزارش‌ها عمدتاً درباره‌ی هویت، جایگاه و شهادت اصحاب امام حسین علیه السلام هستند و در آنها، علامه حلی به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به منابعی همچون رجال الطوسی، رجال النجاشی و رجال الکشی استناد کرده است. رویکرد غالب او در این بخش، مبتنی بر تاریخ نقلی است؛ به‌گونه‌ای که بیشتر بر نقل روایت‌ها و گزارش‌های موجود تمرکز دارد تا تحلیل یا بازخوانی تاریخی.

در این جستار، گزارش‌های عاشورایی خلاصة الاقوال به‌صورت موردی و تفصیلی بررسی می‌شوند. این گزارش‌ها شامل نام‌هایی همچون حبیب بن مظاهر، مسلم بن عوسجه، بریر بن خضیر، عبدالله بن یقطر، عامر بن مسلم، و دیگر اصحاب امام حسین علیه السلام هستند که در منابع رجالی به‌عنوان شهدای کربلا شناخته شده‌اند.

علامه حلی در برخی موارد، به وضعیت رجالی این افراد اشاره کرده و درباره‌ی وثاقت یا مجهول بودن آنان نظر داده است. برای نمونه، درباره‌ی عامر بن مسلم، به‌صراحت وضعیت مجهول او را یادآور شده است. در گزارش مربوط به عبدالله بن یقطر، توجه خاصی به نحوه‌ی نگارش و اعراب‌گذاری واژه‌ها نشان داده است. همچنین در ذیل نام حبیب بن مظاهر، نکاتی زبانی و نحوی مطرح کرده است.

نکته‌ی قابل توجه آنکه در این گزارش‌ها، تمرکز اصلی بر ثبت نام، شهادت و گاه وضعیت رجالی افراد بوده و کمتر به جزئیات تاریخی، نقش اجتماعی یا زمینه‌های مشارکت آنان در واقعه‌ی عاشورا پرداخته است. این رویکرد نشان‌دهنده‌ی آن است که علامه حلی در خلاصه الاقوال، واقعه‌ی عاشورا را در چارچوب سنت رجالی و با هدف ارزیابی اعتبار روایات مد نظر قرار داده، نه در قالب یک تحلیل تاریخی یا اجتماعی.

در ادامه، هر یک از این ده گزارش به صورت مستقل بررسی و با منابع کهن تطبیق داده خواهد شد تا میزان اعتبار، دقت و جایگاه آنها در مطالعات عاشورایی روشن گردد:

۳-۱. شهادت انس بن حارث

بر اساس گزارش‌های رجالی، انس بن حارث از جمله یاران امام حسین علیه السلام بود که در واقعه‌ی عاشورا به شهادت رسید. علامه حلی در خلاصه الاقوال، ذیل باب دهم، بدون اشاره به نوع اعراب، تصحیف یا تصحیح، تنها تصریح کرده است: انس بن حارث همراه حسین علیه السلام به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۷۵).

این گزارش گرچه مختصر است، اما نشان‌دهنده‌ی پذیرش اصل شهادت انس بن حارث در کربلا از سوی علامه حلی است.

به نظر می‌رسد علامه در ارائه‌ی این گزارش، به نقل شیخ طوسی در رجال الطوسی استناد نموده، هرچند در متن کتاب خود مستندی ذکر نکرده است (طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۱). همچنین تفرشی، از رجالیان متأخر در کتاب نقد الرجال، به شهادت انس بن حارث اشاره کرده و به نوعی وامدار منابع رجالی پیشین بوده است (تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۲۴۷).

این گزارش علامه حلی با دیگر منابع تاریخی و رجالی همخوانی دارد و در آثار متعددی تأیید شده است (از جمله: المرشد بالله، ۱۴۰۳ق، جزء الاول، ص ۱۷۲؛ بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۰؛ خطیب تبریزی، بی‌تا، ص ۴۵؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۴، ص ۲۲۴؛ ابن اثیر، بی‌تا-الف، ج ۱، ص ۱۲۳؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۷۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۲۱۷؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۲، ص ۲۴۰ و ج ۱۴، ص ۱۴۸).

این همخوانی میان منابع شیعی و اهل سنت درباره‌ی شهادت انس بن حارث، نشان دهنده‌ی اعتبار تاریخی این گزارش و جایگاه برجسته‌ی او در میان شهدای کربلاست. با این حال، علامه حلی در خلاصه‌الاقوال، برخلاف برخی گزارش‌های دیگر، هیچ ارزیابی رجالی یا تحلیل تاریخی درباره‌ی انس بن حارث ارائه نکرده و صرفاً به ذکر شهادت او بسنده نموده است؛ رویکردی که در دیگر گزارش‌های عاشورایی این اثر نیز مشاهده می‌شود.

۳-۲. شهادت حبیب بن مظاهر

یکی دیگر از گزارش‌های عاشورایی در کتاب خلاصه‌الاقوال مربوط به شهادت حبیب بن مظاهر اسدی است. علامه حلی در فصل ششم از باب سیزدهم، ضمن اشاره به نحوه‌ی تلفظ نام وی چنین می‌نویسد: حبیب بن مُظَهَّر اسدی - به ضم میم، و فتح ظاء و تشدید هاء و راء - و گفته شده: نام پدرش «مظاهر» بود. وی در کربلا با حسین علیه السلام به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۳۲).

این گزارش از حیث محتوایی با دیگر منابع تاریخی همخوانی دارد و اصل شهادت حبیب بن مظاهر در واقعه‌ی عاشورا را تأیید کرده است. با این حال، اختلافی در ضبط نام پدر حبیب وجود دارد که برخی منابع نام پدر او را «مظاهر» و برخی دیگر «مُظَهَّر» ذکر کرده‌اند. علامه حلی در این گزارش، ضبط «مُظَهَّر» را پذیرفته است؛ اما با تتبع در منابع کهن (ابومخنف، ۱۳۶۴، ص ۱۴۶؛ طبری، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۳۵؛ فتال نیشابوری، بی‌تا، ص ۱۸۴؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۹۵؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۴۰؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۰۰؛ ابن اثیر، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۰) مشخص می‌شود که ضبط «مظاهر» در این منابع رایج‌تر و از نظر تاریخی معتبرتر است.

نحوه‌ی پرداخت علامه حلی به این موضوع بیشتر ناظر به ضبط لغوی و نحوی نام پدر حبیب است و برخلاف گزارش‌های دیگر، تحلیل رجالی یا تاریخی خاصی ارائه نشده است.

در منابع رجالی متأخر بر علامه، این گزارش علامه منعکس شده است. برخی همانند ابن داود، از آن با عنوان «قیل» یاد کرده‌اند (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۷۰) که

نشان‌دهنده‌ی عدم پذیرش قطعی «مظَهَّر» از سوی اوست. همچنین آیت‌الله خوئی، ضمن بیان «مُظَهَّر» که نوع ضبط علامه است، ضبط «مظاهر» را صحیح دانسته است (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۲۰۱).

این اختلاف در ضبط، هرچند ظاهری و زبانی است، اما نشان‌دهنده‌ی دقت منابع رجالی در ثبت و نقد جزئیات تاریخی و زبانی شخصیت‌های عاشورایی است؛ امری که در ارزیابی اعتبار گزارش‌ها و تمییز میان روایات، اهمیت بسزایی دارد.

۳-۳. شهادت علی بن الحسین علیه السلام

علامه حلی در فصل هجدهم از باب اول خلاصه الاقوال، ذیل نام «علی» در گزارشی تصریح می‌کند: علی بن حسین اصغر علیه السلام در صحرای طف همراه امام حسین علیه السلام به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۷۴). در این گزارش، علامه حلی هیچ‌گونه تصحیح، تصحیف یا توضیح نحوی و لغوی ارائه نکرده و منبعی نیز برای نقل خود ذکر ننموده است. با این حال، به نظر می‌رسد این گزارش برگرفته از رجال شیخ طوسی باشد، هرچند اشتباه در تعیین مصداق «علی بن حسین علیه السلام» نیز وجود دارد، به‌ویژه آنکه در برخی منابع، این عنوان ممکن است به علی اکبر اشاره داشته باشد، نه علی اصغر. در منابع تاریخی و رجالی، هر دو شخصیت با نام «علی بن حسین علیه السلام» در واقعه‌ی عاشورا حضور داشته‌اند و گاه تمییز میان آنها دشوار است. برخی منابع (ابن سعد، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۱۱؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۷۰، ص ۱۲۰؛ طبری، ۱۳۵۸ق، ص ۱۱۹؛ ابن‌عبدالبر، ۱۳۸۷، ج ۹، ص ۱۵۷؛ ابن‌احمد، ۱۴۰۵ق، ص ۱۲۴؛ ذهبی، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۴۳۲؛ صفدی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰، ص ۲۳۱) به حضور و شهادت یکی از فرزندان امام حسین علیه السلام با نام «علی» اشاره کرده‌اند، اما در برخی موارد، تمایز میان علی اکبر و علی اصغر به‌وضوح بیان نشده است.

در منابع رجالی متأخر گزارش علامه حلی بازتاب یافته است. ابن‌داود در کتاب الرجال (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۱۳۶) همان گزارش را نقل کرده و چون نقدی بر آن وراذ نکرده، به نظر می‌رسد شهادت علی بن حسین اصغر علیه السلام را پذیرفته است. تفرشی نیز در نقد الرجال، ضمن نقل قول علامه، به بررسی اقوال مختلف پرداخته و در نهایت، شهید کربلا را علی اصغر علیه السلام دانسته است (تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۴۹).

این اختلاف در تعیین مصداق، نشان‌دهنده‌ی پیچیدگی‌های موجود در منابع تاریخی و رجالی درباره‌ی شخصیت‌های حاضر در عاشورا است. گزارش علامه حلی هرچند مختصر و بدون تحلیل، در کنار دیگر منابع، بخشی از تصویر رجالی واقعه‌ی عاشورا را ترسیم می‌کند، نیازمند تطبیق دقیق با منابع کهن برای تعیین اعتبار و صحت تاریخی آن است.

۳-۴. شهادت عبدالله بن یقطر

علامه حلی در کتاب خلاصة الاقوال، ذیل باب دوم از فصل هجدهم، گزارشی درباره‌ی شهادت عبدالله بن یقطر ارائه و تصریح می‌کند: عبدالله بن یقطر - که به قاف ساکن بعد از یاء و طاء بدون نقطه و راء شناخته می‌شود - رضیع امام حسین علیه السلام بود. او در کوفه به شهادت رسید و برخی منابع ذکر کرده‌اند که عمرو ازدی او را ذبح کرده است، در حالی که برخی دیگر معتقدند: عبدالملک بن عمیر لَحمی این کار را انجام داده و سرش را از تن جدا کرده است (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۲).

این گزارش از حیث محتوا با روایت‌های موجود در برخی منابع کهن تاریخی همخوانی دارد (ابومخنف، ۱۳۶۴، ص ۷۸؛ بلاذری، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۶۸؛ طبری، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۰۰؛ فتال نیشابوری، بی‌تا، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۳۰-۲۳۱؛ ابن اثیر، بی‌تا، ج ۴، ص ۴۲-۴۳).

این منابع به شهادت عبدالله بن یقطر در کوفه اشاره کرده‌اند و اختلاف در تعیین قاتل او نیز در این منابع منعکس شده است.

علامه حلی در این گزارش، ضمن تصریح به شهادت عبدالله، به نحوه‌ی تلفظ دقیق نام پدر وی نیز توجه کرده و اختلاف در نام قاتل او را نیز ذکر کرده‌اند و تصریح به شهادت وی، نام قاتل و اختلاف در قاتل او را نیز مد نظر قرار داده است. با این حال، برخلاف برخی گزارش‌های دیگر، هیچ اشاره‌ای به تصحیف یا تصحیح یا اعراب واژه‌ها نشده است. این رویکرد نشان‌دهنده‌ی تمرکز علامه بر نقل روایت‌های تاریخی بدون ورود به تحلیل‌های زبانی یا رجالی در این مورد خاص است.

در منابع رجالی متأخر، گزارش علامه حلی بازتابی یافته و با توضیحاتی درباره‌ی کیفیت شهادت عبدالله در کوفه همراه شده است (اردبیلی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۱۸؛ بروجردی،

۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۶۹؛ نراقی، ۱۴۲۲ق، ص ۹۹؛ نمازی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۳۵). این همخوانی میان منابع رجالی و تاریخی، اعتبار گزارش علامه را تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که شهادت عبدالله بن یقطر، به‌عنوان یکی از وقایع مهم پیش از عاشورا، در حافظه‌ی تاریخی شیعه جایگاه ویژه‌ای داشته است.

۳-۵. شهادت عبدالله بن علی

علامه حلی در باب دوم از فصل هجدهم کتاب خلاصه الاقوال، گزارشی مختصر درباره‌ی عبدالله بن علی^{علیه السلام} ارائه کرده و بدون اشاره به تصحیف، تصحیح یا اعراب‌گذاری، چنین می‌نویسد: عبدالله بن علی، برادر حسین^{علیه السلام} در کربلا به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۲).

این گزارش از حیث محتوا با روایت‌های موجود در منابع تاریخی کهن همخوانی دارد (أبومخنف، ۱۳۶۴، ص ۱۸۴؛ بغدادی، ۱۳۶۱، ص ۲۹۰؛ طبری، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۴۲؛ شامی، بی‌تا، ص ۵۵۶؛ ابن‌اثیر، بی‌تا-ب، ج ۴، ص ۷۶؛ دینوری، ۱۹۶۰، ص ۲۵۷) که به شهادت عبدالله بن علی^{علیه السلام} در واقعه‌ی عاشورا اشاره کرده‌اند و این همخوانی، گزارش علامه حلی را تقویت می‌کند.

در منابع رجالی متأخر، گزارش علامه حلی بازتاب یافته است. برخی از این منابع بدون استناد مستقیم به نقل علامه، همان گزارش را با افزوده‌ای درباره‌ی نسب مادری عبدالله نقل کرده‌اند (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۱۲۲؛ تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۱۲۵؛ خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۱، ص ۲۸۰).

در این منابع، تصریح شده که مادر عبدالله بن علی^{علیه السلام}، حضرت ام‌البنین^{علیها السلام} بوده؛ نکته‌ای که در گزارش علامه حلی ذکر نشده، اما در منابع تاریخی و انساب مورد تأیید قرار گرفته است.

نکته‌ی قابل توجه در گزارش مرحوم علامه، اختصار و تمرکز صرف بر شهادت عبدالله^{علیه السلام} است، بدون ورود به جزئیات تاریخی، نسبی یا رجالی. این رویکرد با سبک کلی علامه در خلاصه الاقوال همخوانی دارد؛ سبکی که بیشتر بر ثبت و ضبط اطلاعات پایه‌ای تمرکز دارد تا تحلیل‌های تفصیلی.

۳-۶. شهادت عبدالله بن حسن

علامه حلی در کتاب خلاصة الاقوال، ذیل نام «عبدالله»، گزارشی درباره‌ی شهادت عبدالله بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام ارائه و تصریح می‌کند: او در کنار امام حسین علیه السلام به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۲). این گزارش در فصل هجدهم، باب دوم آمده و بدون اشاره به تصحیف، تصحیح، اعراب یا بیان اختلافات روایی، به صورت مستقیم و مختصر نقل شده است.

محتوای این گزارش با منابع کهن همخوانی دارد و در آثار متعددی تأیید شده است (أبومخنف، ۱۳۶۴، ص ۲۳۸؛ المرشد بالله، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۷۱؛ طبری، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۵۹؛ سبط بن جوزی، بی‌تا، ص ۲۵۴؛ ابن‌احمد، ۱۴۰۵ق، ص ۱۲۰).

این همخوانی میان منابع شیعی و اهل سنت، اعتبار تاریخی گزارش مرحوم علامه را تقویت می‌کند و نشان‌دهنده‌ی جایگاه عبدالله بن حسن علیه السلام در میان شهدای کربلاست.

در منابع رجالی متأخر، گزارش علامه حلی بازتاب یافته است. برخی از این آثار، بدون استناد مستقیم به خلاصة الاقوال، همان گزارش را که در رجال شیخ طوسی نیز آمده، منعکس کرده‌اند (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۱۱۸؛ تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۹۷).

این بازتاب نشان‌دهنده‌ی پذیرش عمومی شهادت عبدالله بن حسن علیه السلام در واقعه‌ی عاشورا در سنت رجالی شیعه است، هرچند در گزارش مرحوم علامه، تحلیل رجالی یا تاریخی خاصی ارائه نشده و صرفاً به ثبت واقعه بسنده گردیده است.

۳-۷. شهادت عبدالله بن مسلم

علامه حلی در ادامه‌ی باب دوم از فصل هجدهم کتاب خلاصة الاقوال، گزارشی مختصر تنها درباره‌ی شهادت عبدالله بن مسلم بن عقیل ارائه کرده، می‌نویسد: عبدالله بن مسلم بن عقیل از جمله کسانی بود که در کنار امام حسین علیه السلام به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۲). این گزارش بدون اشاره به اعراب‌گذاری، تصحیح یا تصحیف، به صورت مستقیم و بدون تحلیل نقل شده است. محتوای این گزارش با منابع تاریخی کهن

همخوانی دارد و در آثار معتبر تاریخی تأیید شده است (ابومخنف، ۱۳۶۴، ص ۲۳۴؛ طبری، بی تا، ج ۴، ص ۳۵۸؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۷۰، ص ۸۵؛ ابن اثیر، بی تا-ب، ج ۴، ص ۹۳).

علامه حلی برخلاف برخی گزارش‌های دیگر، در این مورد هیچ‌گونه ارزیابی رجالی، نقد سندی یا تحلیل تاریخی ارائه نکرده و صرفاً به ثبت واقعه بسنده نموده است. این رویکرد با سبک کلی او در خلاصه الاقوال همخوانی دارد؛ سبکی که بیشتر بر ضبط اسامی و اشاره‌ی اجمالی به وقایع تاریخی تمرکز دارد.

در منابع رجالی متأخر، گزارش علامه حلی بازتاب یافته و همان مضمون، بدون تغییر یا نقد، نقل شده است (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۱۱۸؛ تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۹۷).

این همخوانی میان منابع رجالی و تاریخی، اعتبار گزارش را تقویت و جایگاه عبدالله بن مسلم را در میان شهدای کربلا تثبیت می‌کند.

۳-۸. شهادت حضرت عباس علیه السلام

علامه حلی در کتاب خلاصه الاقوال، باب دهم از فصل هجدهم، گزارشی درباره‌ی شهادت حضرت عباس علیه السلام ارائه و تصریح می‌کند: عباس بن علی بن ابی طالب علیه السلام که از اصحاب برادرش امام حسین علیه السلام بود و همچنین برادر ایشان به شمار می‌رفت، در روز عاشورا و در میدان نبرد، به دست حکیم بن طفیل به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۱۰).

این گزارش بدون اشاره به اعراب‌گذاری، تصحیح یا تصحیف، به صورت مستقیم و مختصر نقل شده و ضمن بیان نام قاتل حضرت عباس علیه السلام، وی را در شمار یاران امام حسین علیه السلام معرفی کرده است. این روایت با گزارش‌های منابع تاریخی کهن همخوانی دارد و در آثار معتبر عاشورا پژوهی تأیید شده است (دینوری، ۱۹۶۰، ص ۲۵۷؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۰۹؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۴۸؛ ابن‌نما حلی، ۱۳۶۹ق، ص ۵۳؛ سید بن طاووس، ۱۳۷۸، ص ۱۷۰؛ ابن حاتم، بی تا، ص ۵۵۷).

این منابع شهادت حضرت عباس علیه السلام را در روز عاشورا و در میدان نبرد ثبت کرده‌اند و برخی نیز به نحوه‌ی شهادت و نقش برجسته‌ی ایشان در واقعه‌ی کربلا پرداخته‌اند.

گزارش علامه حلی در منابع رجالی متأخر بازتاب یافته است. برخی از این آثار، بدون استناد مستقیم به خلاصه‌الاقوال، همان مضمون را نقل کرده‌اند و در مواردی، اطلاعات تکمیلی نیز به آن افزوده‌اند؛ از جمله اشاره به لقب «سقاء» به سبب مسئولیت تأمین آب در کربلا، و ذکر نسب مادری حضرت عباس علیه السلام، یعنی حضرت ام‌البنین علیها السلام (اردبیلی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۳۳؛ بروجردی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۶۹؛ خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۲۵۵).

این افزوده‌ها ضمن حفظ اصل گزارش مرحوم علامه، نشان‌دهنده‌ی جایگاه ویژه‌ی حضرت عباس علیه السلام در حافظه‌ی تاریخی و رجالی شیعه هستند و بر نقش برجسته‌ی او در واقعه‌ی عاشورا تأکید دارند.

۳-۹. شهادت عون بن عبدالله

علامه حلی در کتاب خلاصه‌الاقوال، ذیل باب بیست‌وسوم از فصل هجدهم، گزارشی درباره‌ی شهادت عون بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب علیه السلام ارائه و تصریح می‌کند: «عون بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب یکی از اصحاب امام حسین علیه السلام بود که در صحرای طف با آن حضرت به شهادت رسید (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۲۳).

این گزارش بدون اشاره به جرح و تعدیل، ضبط اعراب، تصحیح یا تصحیف، به صورت مستقیم و مختصر نقل شده و صرفاً بر اصل شهادت عون در کنار امام حسین علیه السلام تأکید دارد. این سبک گزارش‌نویسی، با رویکرد کلی علامه حلی در خلاصه‌الاقوال همخوانی دارد؛ رویکردی که بیشتر بر ثبت اطلاعات پایه‌ای و رجالی تمرکز دارد تا تحلیل‌های تاریخی یا زبانی.

محتوای این گزارش با منابع تاریخی کهن همخوانی دارد و در آثار معتبر عاشوراپژوهی تأیید شده است (بلاذری، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۰۶؛ طبری، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۴۱ و ۳۵۹؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۷۰، ص ۶۰؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۰۷؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۴۷؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۰۶). این منابع شهادت عون را در واقعه‌ی عاشورا ثبت کرده‌اند و بر حضور او در کنار امام حسین علیه السلام تأکید دارند.

در منابع رجالی متأخر، گزارش علامه حلی بازتاب یافته و همان مضمون بدون تغییر یا نقد، نقل شده است (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۱۴۸؛ تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۳۸۲؛ اردبیلی، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۴۸؛ نراقی، ۱۴۲۲ ق، ص ۱۱۲).

این همخوانی میان منابع رجالی و تاریخی، اعتبار گزارش را تقویت و جایگاه عون بن عبدالله را در میان شهدای کربلا تثبیت می‌کند.

۳-۱۰. مجهول بودن عامر بن مسلم

علامه حلی در فصل شانزدهم، باب نهم کتاب خلاصه الاقوال، ذیل نام «عامر» چنین آورده است: عامر بن مسلم از اصحاب امام حسین علیه السلام است، اما حال او مجهول اوست (حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۳۷۹). به نظر می‌رسد این نقل، بازتابی از دیدگاه شیخ طوسی در رجال اوست که وی نیز عامر بن مسلم را مجهول دانسته است. با این حال، این ارزیابی قابل اعتماد نیست؛ زیرا بر اساس گزارش‌های معتبر در منابع تاریخی کهن، عامر بن مسلم از شهدای کربلا به‌شمار می‌آید. برخی منابع به شهادت او تصریح کرده‌اند (کلبی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۱۱۳؛ ابن حزم، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۹۳؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۱۳؛ ابن اثیر، بی‌تا-الف، ج ۲، ص ۳۵۹؛ المرشد بالله، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۱۷۲؛ ابن احمد، ۱۴۰۵ ق، ص ۱۲۱؛ مشهدی، ۱۴۱۹ ق، ص ۴۹۴؛ سید بن طاووس، بی‌تا، ج ۳، ص ۷۸ و ۳۴۵؛ شهید اول، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۵۲). علامه حلی در این گزارش، هیچ‌گونه اشاره‌ای به نحوه‌ی نگارش، اعراب‌گذاری، تصحیح یا تصحیف واژه‌ها نکرده و صرفاً به مجهول بودن حال عامر بسنده کرده است.

در منابع رجالی متأخر، برخی رجال‌پژوهان با استناد به همین نقل از علامه حلی، بر مجهول بودن عامر بن مسلم تأکید کرده‌اند (تقی‌الدین حلی، ۱۳۹۲ هـ ق، ص ۲۵۲؛ اردبیلی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۲۸؛ بروجردی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۶۹).

برخی دیگر نیز این دیدگاه را به طور مستقیم از شیخ طوسی نقل کرده‌اند (تفرشی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۱۳).

با توجه به آنچه در بخش‌های پیشین این پژوهش بررسی شد، می‌توان میزان تطابق و عدم تطابق گزارش‌های خلاصه‌الاقوال را با منابع معتبر تاریخی به‌دقت ارزیابی کرد. در جدول ذیل، این موارد به‌صورت روشن و تحلیلی ارائه شده‌اند:

جدول (۱): گزارش‌های «خلاصه‌الاقول» در مطالعات عاشورا

شماره گزارش	عنوان گزارش	میزان تطابق با منابع کهن	مستندات	توضیحات
۱	شهادت انس بن حارث	تطابق	بدون مستند	
۲	شهادت حبیب بن مظاهر	تطابق	بدون مستند	گویا نوع ضبط «مظاهر» صحیح است، نه مُظَهَّر.
۳	شهادت علی بن حسین اصغر	تلفیقی	بدون مستند	علی اکبر به شهادت رسید، نه علی اصغر که امام سجاد <small>علیه السلام</small> هستند.
۴	شهادت عبدالله بن یقطر	تطابق	بدون مستند	
۵	شهادت عبدالله بن علی	تطابق	بدون مستند	
۶	شهادت عبدالله بن حسن	تطابق	بدون مستند	
۷	شهادت عبدالله بن مسلم	تطابق	بدون مستند	
۸	شهادت حضرت عباس	تطابق	بدون مستند	
۹	شهادت عون بن عبدالله	تطابق	بدون مستند	
۱۰	عامر بن مسلم	عدم تطابق	بدون مستند	از شهدای کربلاست.

جدول (۲): ارزیابی گزارش‌های عاشورایی

گزارش‌ها	تعداد	درصد
معتبر	۸	۸۰
خدشه پذیر	۱	۱۰
تلفیقی	۱	۱۰
مجموع	۱۰	۱۰۰

بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته در تحقیق حاضر، ۸۰ درصد از گزارش‌های عاشورایی خلاصه الاقوال با منابع کهن مطابقت دارد و ۱۰ درصد تلفیقی از صحیح و سقیم بوده و ۱۰ درصد هم خدشه‌پذیر بوده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به ارزیابی گزارش‌های عاشورایی موجود در کتاب خلاصه الاقوال اثر علامه حلی اختصاص یافت. بررسی‌ها نشان داد با وجود آنکه بخش عمده‌ای از این اثر به مباحث عمومی علم رجال اختصاص دارد، تنها حجم اندکی از آن به واقعه‌ی عاشورا و شخصیت‌های مرتبط با آن پرداخته است. در مجموع، ده گزارش عاشورایی در این کتاب ثبت شده که اغلب ناظر به شهادت یاران امام حسین علیه السلام بوده و در برخی موارد نیز به نحوه‌ی ضبط اسامی و اعراب‌گذاری توجه شده است.

تحلیل محتوای این گزارش‌ها نشان داد که قریب ۸۰ درصد آنها با منابع تاریخی کهن مطابقت دارد و از اعتبار بالایی برخوردار است. در مقابل، قریب ۱۰ درصد از گزارش‌ها قابل خدشه بوده و نیازمند بررسی و تطبیق دقیق‌تر با منابع معتبر هستند. سایر موارد نیز تلفیقی از گزارش‌های صحیح و نادرست به‌شمار می‌روند که دقت در ارزیابی آنها ضروری است.

این پژوهش از یک‌سو تلاش دارد ابعادی از خلاصه الاقوال را که پیش‌تر مورد توجه کمتری قرار گرفته‌اند، روشن سازد و از سوی دیگر، بر اهمیت گونه‌شناسی و ارزشیابی گزارش‌های رجال در فهم دقیق‌تر واقعه‌ی عاشورا و شناخت بهتر شخصیت‌های حاضر در آن تأکید می‌ورزد. چنین مطالعاتی می‌تواند افق‌های جدیدی را در پژوهش‌های تاریخی و رجالی شیعه بگشاید و زمینه‌ساز بازخوانی دقیق‌تر منابع متأخر در تعامل با متون کهن باشد.

منابع

١. ابن اثیر، علی بن محمد (بی‌تا-الف). اسد الغابة. بیروت: دار الکتب العربی.
٢. _____ (بی‌تا-ب). اللباب فی تهذیب الانساب. بیروت: دار صادر.
٣. _____ (١٣٨٦ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.
٤. ابن احمد، حمید (١٤٠٥ق). الحدائق الوردیة فی مناقب ائمة الزیدیة. ط الثانية. دمشق: دارالاسامة.
٥. سبط بن جوزی، یوسف بن قزوغلی (بی‌تا). تذکرة الخواص. طهران: مکتبة نینوا.
٦. ابن حاتم، جمال‌الدین یوسف (بی‌تا). الدر النظیم. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
٧. ابن حجر عسقلانی، احمد (١٤١٥ق). الاصابة فی تمییز الصحابة. تحقیق: عادل احمد و علی محمد. بیروت: دار الکتب العلمیة.
٨. ابن حزم، علی بن احمد (١٤٠٣ق). جمهرة انساب العرب. تحقیق: لجنة من العلماء. بیروت: دارالکتب العلمیة.
٩. ابن سعد، ابو عبدالله محمد (بی‌تا). الطبقات الکبری. بیروت: دار صادر.
١٠. ابن شهر آشوب، محمد (بی‌تا). مناقب آل ابی طالب. قم: علامه.
١١. سید بن طاووس، علی بن موسی (١٣٧٨). اللهوف علی قتلی الطفوف. قم: نوید اسلام.
١٢. _____ (بی‌تا). الإقبال بالأعمال الحسنة. بی‌جا: بی‌نا.
١٣. ابن عبدالبر، ابو عمر یوسف بن عبدالله (١٣٨٧ق). التمهید. تحقیق: مصطفی بن احمد. المغرب: وزارة عموم الاوقاف و الشؤون الاسلامیة.
١٤. ابن عساکر، علی (١٤١٥ق). تاریخ مدينة دمشق. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالفکر.
١٥. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (١٤٠٨ق). البداية و النهایة. تحقیق علی شیری. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
١٦. ابن نما حلی، محمد (١٣٦٩ق). مثير الاحزان. النجف الاشرف: المطبعة الحیدریة.
١٧. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (١٩٧٠). مقاتل الطالبیین. تحقیق احمد صقر. ط الثانية. قم: اسماعیلیان.

۱۸. ابومخنف، لوط بن يحيى (۱۳۶۴). مقتل الحسين. تحقيق حسن غفارى. چ دوم. قم: حسن غفارى.
۱۹. اردبیلی، محمد (بی تا). جامع الرواة. اردبیل: نجفی.
۲۰. بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). التاريخ الكبير. تركيا: المكتبة الاسلاميه.
۲۱. بروجردی، علی اصغر (۱۴۱۰ق). طرائف المقال فى معرفة طبقات الرجال. تحقيق مهدى روحانى. قم: مكتبة مرعشى نجفى.
۲۲. بغدادی، محمد بن حبيب (۱۳۶۱ق). المحبر. مصر: مطبعة الدائرة.
۲۳. بلاذرى، احمد بن يحيى (بی تا). انساب الاشراف. تحقيق سهيل ورياض. بيروت: دارالفكر.
۲۴. تفرشى، محمد باقر بن محمد. (۱۳۷۳). نقد الرجال. بی جا: بی نا.
۲۵. تقى الدين حلى، حسن بن على (۱۳۹۲ هـ ق). الرجال. ساير نويسندگان محقق بحر العلوم. قم: الشريف الرضى.
۲۶. خطيب تبريزى، محمد بن عبدالله (بی تا). الاكمال فى اسماء الرجال. تعليق ابى اسدالله ابن الحافظ محمد عبدالله الانصارى. قم: مؤسسة آل البيت.
۲۷. خوئى، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). معجم رجال الحديث و تفصيل الرواة. چ پنجم. بی جا: بی نا.
۲۸. دينورى، احمد بن داود (۱۹۶۰). الأخبار الطوال. تحقيق عبدالمنعم. قاهره: دار احياء الكتب العربى.
۲۹. ذهبى، محمد (۱۴۲۲ق). تاريخ الاسلام. تحقيق عمر عبدالسلام. ط الثالثة. بيروت: دارالكتاب العربى.
۳۰. شهيد اول، محمد بن مكى (۱۴۱۴ق). الدروس الشرعية فى فقه الاماميه. قم: النشر الاسلامى
۳۱. طوسى، محمد بن حسن (۱۴۱۵ق). رجال الطوسى. تحقيق جواد قيومى. قم: النشر الاسلامى.
۳۲. مفيد، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الارشاد فى معرفة حجج الله على العباد. تحقيق: مؤسسة آل البيت. قم: المؤتمر العالمى لالفية الشيخ المفيد.
۳۳. صفدى، صلاح الدين (۱۴۲۰ق). الوافى بالوفيات. تحقيق احمد ارناؤوط و تركى مصطفى. بيروت: دار احياء التراث.

٣٤. طبرسی، فضل بن حسن (١٤١٧ق). اعلام الوری باعلام الهدی. تحقیق مؤسسة آل البيت. قم: مؤسسة آل البيت.
٣٥. طبری، محمد بن جریر (١٣٥٨ق). المنتخب من ذیل المذیل من تاریخ الصحابة و التابعین. بیروت: مؤسسة الاعلمی.
٣٦. _____ (بی تا). تاریخ طبری. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
٣٧. حلی، حسن (١٤١٧ق). خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال. تحقیق جواد قیومی. قم: مؤسسة نشر الفقاهة.
٣٨. فتال نیشابوری، محمد (بی تا). روضة الواعظین. قم: منشورات الرضی.
٣٩. کلبی، هشام بن سائب (١٤٠٨ق). نسب معد و الیمین الکبیر. تحقیق ناجی حسن. بیروت: علم الکتب.
٤٠. المرشد بالله، یحیی بن حسین (١٤٠٣ق). الامالی الخمیسیه (تسمیه من قتل مع الحسین). ط الثالثه. بیروت: عالم الکتب.
٤١. مشهدی، محمد بن جعفر (١٤١٩ق). المزار الکبیر. تحقیق: جواد قیومی. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
٤٢. مقریزی، احمد بن علی (١٤٢٠ق). امتاع الاسماع بالنبی من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتاع. تحقیق محمد عبدالحمید. بیروت: دارالکتب العلمیه.
٤٣. نراقی، ابوالقاسم (١٤٢٢ق). شعب المقال فی درجات الرجال. تحقیق محسن الاحمدی. ط الثانيه. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
٤٤. نمازی، علی (١٤١٥ق). مستدرکات علم رجال الحديث. طهران: ابن مؤلف.